

17. Любавский М. К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен до XX века / [ред. А. Я. Дегтяре, Ю. Ф. Иванов, Д. В. Карев] / Любавский М. К. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1996. — 688 с.
18. Насонов Н. А. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси) / Н. А. Насонов // Русский разлив. — Вып. 3–4. — Т. 1. — М., 1994. — С. 65–261.
19. Наш Г. Історія українського народу / Наш Г. — К. : Богдана, 1993. — 248 с.
20. Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрука. — М. : Гос. изд. Географической литературы, 1957. — 270 с.
21. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина // Україна крізь віки : У 15-ти т. — Т. 6. — К. : Альтернатива, 1996. — 329 с.
22. Скрынников Р. Г. Крест и корона: Церковь и государство на Руси IX–XVII вв. / Скрынников Р. Г. — СПб. : Искусство, 2000. — 463 с.
23. Смолій В. Русь-Україна на шляхах роздробленості / В. Смолій, Р. Ричка // Історія України. — 1997. — № 13. — С. 6–8.
24. Сморгачова Н. Л. Битва 1322 р. на р. Ірпені / Л. Н. Сморгачова // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. — № 10. — 2002. — С. 32–37.
25. Уэзерфорд Дж. Чингисхан и рождение современного мира / Уэзерфорд Дж. — М. : АСТ, 2005. — 496 с.
26. Хроника Быховца / [Отв. ред. М. Н. Тихомиров]. — М. : Наука, 1966. — 153 с.
27. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца // ПСРЛ — М. : Наука, 1975. — 234 с.
28. Чукаева В. А. Русские княжества и Золотая Орда 1243–1350 гг. / Чукаева В. А. — Днепрпетровск : Наука и образование, 1998. — 175 с.
29. Широкоград А. Б. Русь и Литва / Широкоград А. Б. — М. : Вече, 2008. — 400 с.

Т. С. Водотика

УДК: 930 (477):17.023.34

СОЦІАЛЬНА ЦІНА ТА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ПІДПРИЄМНИЦЬКА БЛАГОДІЙНІСТЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Розвідку присвячено формам і методам підприємницької благодійності в умовах руйнування цінностей традиційного та формування системи пріоритетів індустріального суспільства.

Ключові слова: благодійність; соціальна відповідальність; соціальна ціна; підприємництво; місто; модернізація; цінності.

В статье рассматриваются формы и методы предпринимательской благотворительности в условиях разрушения ценностей традиционного общества и формирования системы приоритетов индустриального. Уделено внимание проблеме становления социальной ответственности предпринимательства, сделан акцент на трудностях понимания социальной цены

модернизации в условиях нового урбанизированного пространства. Отдельно рассмотрен феномен благотворительности предпринимателей — представителей национальных меньшинств.

Ключевые слова: благотворительность; социальная ответственность; социальная цена; город; предпринимательство; модернизация; ценности.

The article is devoted to the problem of the institute of entrepreneurial charity establishing in the cities after the Great reforms. The forms and methods of the charity are analyzed. The process of the entrepreneurs social accountability forming is pointed out. The author pays the main attention to the modernization and establishing of a new system of values, significant for industrial society. It's also pointed out, that understanding of the social price of progress should have pushed entrepreneurs for extra charity. The difference between social accountability, investment, which only seems to be charity, and charity itself is also highlighted. Donations often were just the instrument for gaining of fame, high public position or even free advertising. Progress had both positive and negative aspects, so the demand of time was to find some complex decisions of the modernizing society pressing problems. The social accountability was rare, the same as cooperation of state and entrepreneurs. So just charity seems to be not enough for this, as it just softened negative consequences of establishing the industrial society.

Keywords: charity; social accountability; entrepreneurs; the city; modernization; the social price.

Актуальність теми розвідки зумовлена необхідністю зрозуміти взаємну залежність між бізнесом та суспільством, сформуванню усвідомлену соціальну відповідальність у представників сучасного українського бізнесу. Тема благодійності підприємців до 1917 р. значною мірою була поза увагою істориків. Нині ж інтерес до теми повертається, хоча тональність висвітлення її є досить однобокою.

Тож метою студії є визначити, наскільки підприємці усвідомлювали соціальну ціну модернізації в містах підросійської України та наскільки вони розуміли власну соціальну відповідальність.

Як уже згадувалось, тема благодійності є традиційним історіографічним сюжетом. Втім, серед праць як російських, так і українських істориків домінує наголос на позитивному значенні благодійності підприємців та на позитивних рисах цього суспільного тренду тих часів. Тема благодійності створює широке поле для дослідницької діяльності. Російський сегмент історіографії теми представлено археографічними виданнями [2], ґрунтовними методологічними публікаціями [6, 10], підручниками [8]. Україн-

ська історіографія не менш різноманітна. Так, різні аспекти благодійності та меценатства досліджували О. Донік, А. В. Нарядько, Ф. Я. Ступак, С. Г. Закірова та інші [1–18]. Є роботи, присвячені окремим благодійникам [3, 15, 16], загальні праці з теми [4], праці, присвячені регіональному чи етнічному вимірам доброчинності [5, 7, 16]. Попри розмаїття інтерпретацій теми, часто благодійність ототожнюється з соціальною відповідальністю, наголошується на відчутному внеску підприємців-благодійників у зменшення соціальної ціни модернізації.

Маємо ще раз відзначити, що в дослідженнях зазначеної тематики як російських, так і українських істориків, помітна ідеалізація підприємців, надмірний акцент на благодійництві. Безперечно, не можна недооцінювати внеску підприємницьких кіл у еволюцію соціокультурного простору, зміни освітнього та інфраструктурного ландшафту міського середовища підросійської України. Свідомі й активні підприємці витратили значні кошти та не шкодували зусиль для вирішення справді гострих і болісних проблем, породжених руйнуванням традиційного суспільства. Але, виходячи з риторики більшості зазначених робіт, вимальовується справді ідеальний підприємець, який дбав лише про організацію чергової школи, лікарні чи бібліотеки. Інший бік благодійності — кошти, зароблені важкою працею не лише самого підприємця, а і його робітників, часто заплямовані кров'ю робітників, яких задешево вербували на заводи, нехтуючи безпекою, — часто не беруться до уваги. Це приклад історії «від супротивного» — еволюція риторики від демонізації реакціонерів-капіталістів до ідеалізації підприємців як носіїв прогресу.

Втім, усе частіше дослідники наголошують на прагматичних мотивах благодійності. Характерною й показовою є оцінка благодійницької діяльності родини Терещенків, яку дав О. М. Донік: «Терещенки були типовими представниками тогочасної соціально-економічної системи... посилювали економічну могутність Російської імперії, створювали для неї авторитет... експлуатували трудящих, примножували свої багатства.... Таким чином, вони становили міцну, здорову та стабільну економічну силу суспільства» [3, с. 40].

Отже, піонери меценатства й благодійності постають насамперед як творці себе, власного багатства логічним, а втім, не менш прийнятним шляхом — нещадною експлуатацією вчорашніх селян. Багатство стало пропуском у найвищі кола суспільства, а благодійність — пунктом життєвої програми. Праця робітника створювала прибуток, мізерний відсоток якого підприємець витрачав на благодійність.

Історична еволюція відносин підприємництва з суспільством вкладається в схему «благодійність — етика служіння — етика відповідальності».

ті». Остання оцінюється як найвища форма етичної свідомості підприємця. Саме етика відповідального бізнесу здатна пом'якшити труднощі перехідних етапів та зменшити соціальну ціну модернізації. Благодійність — перший крок на цьому довгому і складному шляху осмислення себе та своєї місії серед представників підприємницького прошарку [6].

Етика служіння та етика відповідальності співвідносні з традиційною та модерністською парадигмами культур. Діяльність підприємця небездоганна з погляду моралі традиційного суспільства. Але вона органічно вбудована у вищий порядок, зберігається відчуття своєї належності йому. Відносини підприємця з його партнерами, клієнтами, найманими працівниками будуються за патерналістськими принципами, де міжособистісні відносини можуть бути важливішими за економічну доцільність та зобов'язують до моральності, а релігійність спонукає до милосердя. Для буржуа «старого стилю» зберігають значення релігійні, моральні, соціальні цінності, відчуття спільності долі зі співвітчизниками. В традиційних суспільствах діяльність підприємця підлягає контролю та навіть обмеженням. Особисте збагачення передбачає певні зобов'язання, які, власне, стимулюють благодійництво, меценатство тощо. Традиційна картина світу, за якою людина як їхня складова пов'язана з суспільством як цілим саме етикою служіння та зобов'язаності, передбачає інкорпорованість підприємництва в соціальне та культурне життя, прагнення проявити себе в соціально значущих сферах — релігійному житті, освіті, культурі, науці. Таким чином, в основі етики служіння підприємництва суспільству — космоцентрична традиційна парадигма культури в цілому. Підприємець традиційного суспільства ще може поступитися власними діловими інтересами, побоюючись у душі громадського засудження чи «кари Божої». Тому він витрачає значні суми на церкву, доброчинність, бере фінансову участь у певних громадських ініціативах, вкладає кошти в благоустрій міста, наприклад фінансує культурні й освітні ініціативи. В кінцевому підсумку, підприємець залежний від суспільства. Якість виробів і прибуток залежить від лояльності та чесності найманих працівників, прихильності місцевої влади, навіть інтересів місцевої громади. Тож ухилитись від чергової жертви — великий ризик.

По мірі становлення індустріального суспільства соціальний устрій став розглядатися вже не як продовження космічного порядку, а як встановлений людьми продукт «суспільного договору». Таким чином, соціальні статуси та ролі, зобов'язання й закони мають бути оцінені, обговорені та, за необхідності, замінені на більш досконалі. Така парадигма мислення на Заході призвела до заміни етики зобов'язання на етику відповідальності. Остання підкорювала особистість не вічним і беззаперечним цінностям, а си-

туативним цілям, інтересам, нормам. Утвердилося уявлення про духовні та моральні цінності як суто інтимну справу. Підприємець діє на свій ризик, приймаючи на себе всю повноту моральної відповідальності за свої вчинки. На першому плані — не особиста моральність, а відповідальність за вчинене. Служіння як етична парадигма зв'язків між особистістю та суспільством стає факультативним, на зміну приходять формальні зв'язки, регульовані етично нейтральними принципами (правом, наприклад). Якщо підприємець традиційного суспільства виробляє і продає ті товари та послуги, які є конче необхідними, то підприємець індустріальної доби багато в чому сам формує попит і сам його й задовольняє. Відносини між бізнесом та суспільством розглядаються як контракт, за яким підприємництво виконує певні функції (виробляти товари та послуги, створювати робочі місця).

До середини XIX ст. імперське підприємництво (купецтво) не виходило за межі традиційної станової етики. В цьому контексті й вирішувалося питання про обов'язок перед суспільством та соціальне служіння. По мірі інтенсифікації капіталістичного індустріального розвитку підприємництво претендувало на все більший вплив і включало у сферу своїх ділових інтересів усе ширші прошарки населення та соціальні сфери.

Але що більший соціальний резонанс викликала ділова активність, то більшим був опір суспільства. Адже воно залишалося традиційним і сприймало етику служіння як надважливу цінність. Моральний тиск суспільства на купецтво (підприємництво) спонукав його вживати заходів для підвищення соціального статусу та престижу. Цей фактор визначив захоплення імперського підприємництва благодійництвом. Це не наслідок особистих філантропічних схильностей, не прояв любові до ближнього, а лише факт ствердження свого служіння, демонстрація і доказ суспільної користі та значущості приватних капіталів. Сфера служіння була поза професійною діяльністю підприємця. Це свідчить про те, що суспільство не сприймало економічні успіхи як цінність, не вважало успіхом взагалі. Філантропія та меценатство були символічними, виконуючи роль своєрідного повідомлення підприємців суспільству. Його зміст — підприємництво живе з суспільством однаковими настроями, поділяє його тривоги та турботи, готове допомогти та підтримати нужденних, захоплюється тими ж ідеями та має ідентичні цінності [6].

Визначивши загальний тренд, можемо розглянути детальніше мотиви благодійності, які можуть бути найрізноманітнішими.

Значну роль відігравали афективні мотиви, що походили від різних емоційних станів. Частину благодійних акцій можна пояснити слідуванням приписам християнства. Релігійна складова свідомості та бажання потрапи-

ти до кращої частини кращого з світів спонукала підприємців виділяти кошти на спорудження храмів та допомогу знедоленим. Переважно вийшовши з низів, представники буржуазії зберігали традиції та релігійність. Становлення індустріального суспільства ще не надто змінило бажання піклуватися про власну душу шляхом богоугодних справ.

І тим не менше, ціннісні орієнтації підприємництва зазнавали змін. На перший план виходить особистий успіх, потреба в самореалізації, повазі, авторитеті в суспільстві. Відтак додався мотив домінування та самоствердження. Нова соціальна роль підприємництва потребувала від них таких дій, які б не лише викликали суспільний резонанс, отримували беззаперечне визнання від суспільства, а й відповідали груповим інтересам власне підприємництва. А ці інтереси полягали в прагненні відігравати панівну роль у громадському, а згодом і політичному житті суспільства. Комерційний успіх часто підкреслювався розмахом благодійності. Одна з важливих сторін соціалізації особистості — спостереження за поведінкою інших людей. Приклади благодійності одних підприємців були стимулами для інших. Сучасники не раз відзначали, що підприємці ніби конкурували між собою розмахом благодійних акцій.

В ієрархії ціннісних диспозицій до цінностей найвищого рівня належать прагнення робити добро, мотив піклування. В сучасній психології мотивації цей тип поведінки прийнято вважати просоціальним. Особливість такої мотивації полягає в тому, що вона заснована на усвідомленні суспільного значення своєї діяльності, відчутті обов'язку перед суспільством. І в такій мотивації визначається найвищий сенс благодійності — добровільність, безкорисливість, усвідомленість [6]. Вочевидь, не в усіх підприємців імперської доби благодійність досягла цього рівня.

Індивідуальні пожертви, членство в благодійних організаціях були способом досягти офіційного й суспільного визнання, підвищення авторитету власного імені та іміджу родини чи з метою реклами. Нерідко участь у добродійній діяльності була формою задоволення пихи й амбіційності ділової людини, а меценатство, колекціонування творів мистецтва мотивувалося бажанням утвердити в очах суспільства високий стандарт життя, перейняти від придворного світу атрибути аристократизму [4]. Характерним прикладом є спосіб життя родини Харитоненків. У помісті в Наталіївці працювало близько 5 тис. осіб. Господарство було в «зразковому порядку», писав скульптор С. Т. Коненков, який на замовлення Харитоненка місяць працював у Наталіївці: «Життя, як у раю!». І поряд із цим: «Мільйони рублів, зароблені важкою працею гноблених робітників» [9, с. 233].

Влада високо цінувала зусилля благодійників як додаткове джерело фінансування державних ініціатив, стимулюючи цей процес відповідними ат-

рибутами (звання, чини, посади, нагородження орденами, членство у шта-ті Імператорського людинолюбного товариства, Відомства установ імпе-ратриці Марії та інших об'єднань, які перебували під опікою царської ро-дини, набуття статусу державних службовців тощо).

Як згадує генерал Олександр Мосолов про прийоми часів Миколи II: «Великая княгиня (Мария Павловна) знала свое “ремесло” в совершен-стве. ... Ее Рождественские базары в залах Дворянского собрания затме-вали все другие благотворительные затеи. Ей удавалось собирать значитель-ные суммы, привлекая на свои приемы лиц богатых, которые по своему рож-дению и положению в обществе не имели бы доступа в высшие его слои и охотно открывали свои кошельки, чтобы отблагодарить Марию Павлов-ну за гостеприимство...» [11, с. 15]. Безперечно, увага членів царської ро-дини була найкращим стимулом для підприємця.

Розмах благодійності був покликаний до життя не лише бажаннями та мотивами самих підприємців, а й нагальними проблемами. Про це свідчить і те, що в першій половині XIX ст. благодійників було не так і багато, але протягом другої половини століття, а надто після реформ 1860–70-х рр., кіль-кість жертводавців зросла. Помітним явищем другої половини XIX ст. бу-ло створення перших благодійних товариств. Це зробило благодійність більш стабільною та постійною, давало змогу акумулювати більше коштів та збе-рігати анонімність за потреби [10]. Якщо до 1861 р. благодійні товариства були тільки у восьми містах імперії, то на рубежі XIX–XX ст. мало яке міс-то не могло похвалитися місцевим осередком благодійності. Стало «при-йнято» думати про долю ближнього, усвідомлювати відповідальність пед-ред суспільством [8, с. 56].

Сукупність проблем, породжених модернізацією, зростанням міст та ве-ликих підприємств, була очевидною. Логічним наслідком урбанізації, зок-рема, стала маргіналізація частини прийшлого сільського населення. Вчо-рашній селянин не завжди міг знайти себе в місті. А отже, він поповню-вав лави груп ризику — хворих на туберкульоз та інші інфекційні недуги, алкоголіків, злочинців тощо [14].

Характерним прикладом є Катеринослав. Між 1887 р. — роком від-криття Брянського заводу, та 1904 р. населення Катеринослава зросло з 47 до 156 тис. чол. На початок XX ст. статистика нараховувала 40 тис. ро-бітників у місті та приміських заводських районах. Різке збільшення кіль-кості населення міста при нерозвиненій інфраструктурі серйозно погір-шило епідемічну ситуацію. Катеринослав потрапив до переліку міст з най-вищим рівнем смертності. Мігранти ставали як поширювачами, так і жер-твами епідемічних та венеричних хвороб. Наплив населення підвищив рів-ень злочинності. У 1898–1906 рр. Катеринославська губ. стала другою

за кількістю вбивств (після Санкт-Петербурзької) і першою — за згвалтуваннями [14].

Особливо непоблажливою урбанізація виявилася до жінок. Як писав один з кореспондентів місцевої газети 1912 р.: «Екатеринослав, как город с чрезвычайно развитой торговлей и промышленной жизнью, является для многих тысяч бедняков притягательным центром. Сюда стремятся, в буквальном смысле слова, со всех концов необъятной России... Но разумеется Екатеринослав не в состоянии дать кусок хлеба всем чающим здесь его получить и многие, очень многие остаются не у дел» [14].

Поширювалась ситуативна проституція, що зростала при скороченні робочих місць на заводах. Таємні будинки розпусти поповнювалися за рахунок жінок, що приходили до міста у пошуках кращої долі, а зрештою опинялися перед дилемою: «либо помирать с голоду где-нибудь в лачуге, нанятой на Чечелевке за последние гроши, либо махнуть на все рукой и послушаться советов разных факторш и комиссионеров гостиниц» [14].

Водночас, буржуазія була своєрідним піонером у проявах соціальної відповідальності. Модерні галузі економіки потребували значних витрат на безпеку та більш-менш гідне становище робітників. Так, витрати промислових підприємств Катеринославської губ. на медичну допомогу працівникам 1900 р. у середньому по всіх галузях виробництва становили 35% загальноукраїнських витрат промисловців на ці потреби. На медичне обслуговування одного робітника в середньому катеринославські підприємці витрачали 5,21 руб., що у 1,5 раза більше, ніж аналогічний показник по всій Україні — 3,44 руб. А в металообробній промисловості Катеринославської губ. медичні витрати на одного робітника становили 6,44 руб. [5, с. 140–155].

На з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії 1881 р. було висунуто ідею створити Товариство допомоги робітникам гірничої галузі, яке почало діяти з 1884 р. Деякі підприємці укладали угоди зі страховими компаніями про страхування своїх робітників у разі нещасних випадків, зменшуючи таким чином частину власних соціальних витрат. Так, завод Гартмана у 1898–1899 рр. мав угоду з Товариством «Росія», а у 1902–1903 рр. — зі страховою компанією «Саламандра» [18, с. 189–197].

Частина підприємницького прошарку розуміла, що від їхніх зусиль залежить загальний рівень соціального партнерства. Це змістило вектор благодійництва в бік розвитку освіти, медичного обслуговування, вирішення проблем благоустрою, дешевого житла та харчування, медичної допомоги незахищеним верствам населення, тобто намагалися застосовувати комплексний підхід. Проблеми міських низів потребували не просто разових пожертв, а щоденної різноманітної роботи, залучення не просто охочих допомогти, а часто професійних адміністраторів та організаторів, створен-

ня штату лікарів, учителів, розбудови відповідної інфраструктури. Масштаб проблем мешканців індустріального міста створював широке поле для благодійності. Врешті, кожен міг долучитись до доброї та корисної справи. Але виділитись із маси тих, хто хотів купити квіточку на благодійному аукціоні, було все важче. Тож деякі підприємці намагалися мислити глибше та давати якомога більше.

Яскравим прикладом у цьому плані була діяльність родин промисловців та землевласників Терещенків і Харитоненків, які жертвували на потреби суспільства мільйони рублів. Насамперед це стосувалося міст, у яких вони зросли як підприємці, — Глухова та Сум. На початку ХХ ст. завдяки піклуванню цих доброчинців міста перетворилися на впорядковані, забезпечені інфраструктурою [4].

На посаді директора підприємства Харитоненко швидко усвідомив нові віяння часу. З кінця 1890-х рр. він повернувся обличчям до соціальної опіки робітників. Ще за 5 років до обговорення і ухвалення закону від 1 червня 1903 р. про страхування від нещасних випадків, він запровадив на своїх заводах і в мастках систему страхування від травматизму для робітників і службовців. Це мало забезпечити засоби для існування тим сім'ям, годувальник яких міг постраждати або загинути внаслідок нещасного випадку на виробництві. Якщо сім'я втрачала єдиного годувальника, то вона отримувала право на одноразову страхову виплату в сумі близько 2 тис. руб. Окрім медичного забезпечення метою діяльності, що об'єднала всіх підприємців незалежно від їхнього етнічного походження, стало поліпшення професійної освіти. З ініціативи П. І. Харитоненка до статуту «Комерційного зібрання» міста Суми 1902 р. було включено параграф, який зобов'язував членів сплачувати 5% від загального обігу в фонд для заснування комерційного училища, відкриття якого відбулося 1913 р. [9, с. 255–259].

Маємо підстави говорити про благодійність як форму інвестицій. Ідеться про усвідомлення прямого зв'язку між освіченістю, соціальною захищеністю робітника та якістю його праці. Важливе значення для збільшення обсягів промислового виробництва має створення стабільного колективу працівників, певна турбота про соціальний настрій у робітничому середовищі. Прагматичний бік благодійництва прямо пов'язувався з промисловою діяльністю. Вона стала ознакою еволюції відносин між підприємцями та робітниками, притаманної новому капіталістичному порядку. Приходило розуміння того, що успіх справи залежав від можливостей робітників, умов їхнього життя. При підприємствах створювались лікарні, амбулаторії, денні притулки для дітей робітників, стаціонарні їдальні для персоналу, лазні, робітничі клуби, бібліотеки тощо. Окрема увага приділялась робітничому житлу. При високотехнологічних підприємствах з кільказмін-

ною працею постала проблема утримання працівників при виробництві. Спеціально для цього наймалися приміщення, споруджувалися приватні гуртожитки.

Турбота про забезпечення працівників високим рівнем загальних і професійних знань, через ускладнення виробництва та технологічного устаткування, зумовлювала створення мережі професійних навчальних закладів для купецтва. Це потребувало значних витрат, та все ж підтримка науково-технічних кіл, розвиток закладів освіти, випускники яких ставали провідними спеціалістами на підприємствах, були одним з головних напрямів підприємницької доброчинності. Кошти, скеровані в освіту, підприємці розцінювали як найціннішу інвестицію [17, с. 110].

Так, наприкінці 90-х рр. XIX ст. — на початку XX ст. у містах заснуються товариства поширення комерційної освіти, які стали організаційною формою, за допомогою якої буржуазія фінансувала цей вид освіти. Завдяки організаційним і фінансовим зусиллям переважно купецьких та інших аналогічних об'єднань у багатьох українських містах до 1917 р. діяла мережа комерційних училищ і торговельних шкіл. Підтримуючи організаційні заходи наукової інтелігенції, ділові кола сприяли й становленню в той час в Україні вищої спеціальної освіти. Кошти, які вони надавали, виявилися вирішальним чинником при заснуванні на межі XIX–XX ст. Київського політехнічного, Катеринославського гірничого, Харківського й Київського комерційних інститутів. Спеціальна освіта в підприємницькому середовищі стала визнаватися як фактор, що сприяв якісним змінам в управлінні торговельними закладами й промисловими підприємствами [4].

Втім, підприємців цікавила не лише профільна освіта. Вони гостріше за інші верстви населення відчували брак хоча б елементарно грамотних людей. Це спонукало підприємців відкривати не лише спеціалізовані навчальні заклади. Наприклад, школа при заводі Гартмана у Луганську в центрі заводської колонії вирішувала завдання навчати робітників та їхніх дітей. Навчальний заклад мав водопостачання, каналізацію та парове опалення, навіть дослідницьку оранжерею [5, с. 142].

Для підприємців-іноземців благодійність мала особливий сенс. З одного боку, це підтримка співвітчизників. Така практика мала місце в єврейських чи грецьких громадах. Так, представники роду Маврокордато провадили багатогранну та різноманітну благодійність, надзвичайно багато зробили для знедолених одноплемінників [1, с. 16]. З іншого боку, благодійні заходи свідчили радше про прагнення «натуралізуватись», а не вирішити реальні проблеми міста.

Одним зі значних особистих пожертвувань представників національної меншини 1900 р. було будівництво Матвієм Маврокордато за власний кошт

домової церкви при богадільні Грецького благодійного товариства в Одесі [16]. При храмі передбачалося влаштувати фамільний склеп. Побудувати церкву для поховання власних родичів — приклад такої собі «благодійності в собі та для себе», яка не має нічого спільного з соціальною відповідальністю.

Є й протилежні приклади. Маємо на увазі родину Бродських. Саме у випадку з Бродськими доброчинність виявилася найбільш виграшною стратегією соціальної інтеграції та здобуття соціального визнання. Лише на побудову Київського політехнічного інституту імені імператора Олександра II, який було відкрито в серпні 1898 р., Лазар Бродський надав 100 тис. руб. Міцна позиція Бродського в Києві й за його межами в системі комунікації між центром і периферією залишалася незаперечною аж до його смерті. Канали та можливості спілкування, твердою основою яких залишався нагромаджений (і майже невичерпний) економічний капітал родини та самого городянина-господарника Лазаря Бродського, мали міський, регіональний та міжрегіонально-національний вимір [9, с. 313].

Ілюстрацією того, що частина буржуазії розуміла необхідність дбати про громадські інтереси, вважаються вже хрестоматійні слова Ізраїля Бродського: «Я даю не тому, що мені хочеться давати, а тому, що я розумію, що треба й необхідно давати». Але ці слова радше свідчать про розуміння глибини соціальних суперечностей і негараздів, а також про самотність підприємців у прагненні вирішити ці проблеми. Водночас, участь у доброчинній діяльності підприємців стала престижною моделлю публічної активності. Втім, кількісні зміни ще не спричинили змін якісних.

Чи вдалося благодійності досягти бажаних результатів? Маємо визначити, якими були ці бажані результати. Якщо говорити про цілі самих підприємців, то їх, вочевидь, було досягнуто. Якщо про конкретні міста та їх проблеми, то діяльність благодійників, безперечно, допомагала вирішувати чи пом'якшувати ті чи інші проблеми. У глобально-історичному вимірі, благодійництво було приречене на невдачу. Адже жоден підприємець, скільки б він не дав на лікарню чи школу для дітей робітників, не може вирішити проблему повністю. А надто, коли держава практично не докладає зусиль до того, аби усунути першопричину проблеми. Схожа ситуація і з робітничим питанням. Хоч би яким гідним було ставлення конкретного підприємця до своїх робітників, якщо закон і суспільство не засудять за несправний паровий котел, через який загинули робітники десятка інших підприємців, — робітники у своїй масі будуть невдоволені. Тож революція буде неминучою.

Кількість тих, хто вкладав власні кошти в добрі справи та соціальний розвиток суспільства, поступово збільшувалася, але ця тенденція лише

набирала розмаху. Підприємці чітко усвідомлювали свою співпрацю з найманими робітниками й усіляко заважали активному втручання держави в ці відносини, залишаючи головні позиції за собою. Зокрема, Н. Ф. фон Дітмар робив багато добрих справ для своїх працівників, але до кінця життя стверджував, що, наприклад, тривалість робочого дня — приватна справа підприємця та його робітника [17, с. 98]. І такі приклади були непоодинокими. Підприємець вважав себе господарем робітника, а всі благородні вчинки з цього погляду видаються поблажливістю та доброю волею.

Є різниця між соціальною відповідальністю (медичний заклад при заводі), інвестицією, яку хибно вважають благодійністю (кошти на комерційне училище), та власне благодійністю (гроші на притулок для сиріт). Модернізація не протікала лінійно, перед суспільством поставало багато складних проблем, поступ вимагав сплачувати пристойну ціну за прогрес. Не всі виявились готовими до цього. Вимогою часу був соціально відповідальний підприємець, а не лише благодійник. Отже, добродійність могла лише пом'якшити негативні наслідки руйнування традиційного суспільства. Вирішити ж проблеми могло тільки соціально відповідальне підприємництво в кооперації з державою. Благодійність не відповідала глибині та складності проблем.

Маємо зазначити й негативний наслідок добродійної діяльності підприємців. Відповідна діяльність вела до підвищення очікувань з боку заінтересованих груп населення. Завищені очікування вели до розчарувань та наростання невдоволення, що з часом вилилось у протести.

1. Династія грецьких купців Петрококіно в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (XIX — початок XX ст.) [Текст] : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Білоусова Лілія Григорівна. — О., 2007. — 268 арк.

2. Благотворительность и милосердие: Историко-документальное издание. — СПб. : Лики России, 2000. — 248 с.

3. Донік О. М. Родина Терещенків в історії добродійності / Донік О. М. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. — 314 с.

4. Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX — початок XX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. — № 4. — К. : Дієз-продукт, 2005. — С. 159–177.

5. Закірова С. Г. Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861–1914 рр.) [Текст] : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Закірова Світлана Геннадіївна. — Луганськ, 2006. — 220 арк.

6. Зарубина Н. Н. Этика служения и этика ответственности в культуре русского предпринимательства / Н. Н. Зарубина // Общественные науки и современность. — 2004. — № 1. — С. 96–105.

7. Корнієнко В. М. Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина XIX — початок XX століть) [Текст] : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Корнієнко Віра Миколаївна. — Х., 2005. — 216 арк.

8. Костина Е. Ю. История социальной работы: Учебное пособие / Костина Е. Ю. — Владивосток : ТИДОТ ДВГУ, 2003. — 110 с.

9. Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустріалізація й соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / Лінднер Р. — К.; Донецьк : Кальміус, 2009. — 504 с.

10. Мельников С. Л. Благотворительная деятельность провинциального купечества во второй половине XIX века в контексте изменения ценностных диспозиций / С. Л. Мельников // Вестник Удмуртского университета. История и филология. — 2008. — Вып. 2. — С. 97–108.

11. Мосолов А. А. При дворе последнего Российского императора: Записки начальника Канцелярии Министерства Императорского двора: Николай II / Мосолов А. А. — СПб, 1992. — 73 с.

12. Нарядько А. В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX — початок XX століть) [Текст] : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нарядько Андрій Валерійович. — Полтава, 2002. — 222 арк.

13. Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст.: Іст.-біогр. нариси / Голов. ред. В. А. Смолій. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2001. — 341 с.

14. Портнова Т. Вихідці з села у великому промисловому місті: на матеріалах Катеринослава кінця XIX — початку XX ст.: есе-urban. Серія онлайн публікацій Центру міської історії Центрально-Східної Європи. — Серія 8. — Львів, вересень 2010 : [Електронний ресурс] / Портнова Т. — Режим доступу : www.lvivcenter.org/download.php?newsid=1078

15. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Ступак Ф. Я. — Переяслав-Хмельницький, 2010. — 40 с.

16. Томазов В. Меценати та благодійники з роду Маврокордато / В. Томазов // Спеціальні історичні дисципліни. — № 20 — К. : Інститут історії України, 2012. — С. 47–60.

17. Чумак М. М. Купецтво як фактор розвитку промисловості Лівобережної України (60-ті рр. XIX ст. — 1914 р.) [Текст]: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чумак Михайло Михайлович. — Луганськ, 2009. — 220 арк.

18. Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.): монографія / Шандра І. О. — Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2011. — 300 с.

О. С. Білявська

УДК: 94(4)+378+329+321

УЧАСТЬ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ МОЛОДІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Аналізується участь університетської молоді Наддніпрянської України в національно-визвольному русі другої половини XIX ст.

Ключові слова: студенти; університет; Наддніпрянська Україна; друга половина XIX ст.; національно-визвольний рух.